

РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА ЦАРИЗМУ ЩОДО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ НА ВОЛИНІ (1900 – 1917 РР.)

Стаття присвячена протистоянню російського царизму розвитку національного руху українців Волині. Розкрито репресивний характер політики царату щодо діяльності українських організацій, до представників національного руху. Розглянуто антиукраїнську кампанію, ініційовану органами влади на Волині. Показано вплив російських шовіністичних кіл на позицію влади щодо українського питання.

Ключові слова: Волинь, національний рух, антиукраїнський характер, царизм, репресії, русифікація.

Револьюційні події 1905–1907 рр. сприяли створенню легальних українських організацій, серед яких чільне місце посідали "Просвіти", а також українські клуби, чисельні студентські, кооперативні та інші організації. Важливого значення набула політична діяльність діячів українського руху, зростання якого самодержавний режим намагався подолати. Таку антиукраїнську політику царизму щодо процесів національного відродження на Волині тією чи іншою мірою намагалися висвітлити сучасні дослідники. Спроба визначення основ внутрішньої політики та засади діяльності органів самодержавства на Волині представлено в науковій розвідці О. Каліщук [1]. Характерні риси жандармської діяльності, пов'язані з наглядом та збором компрометуючих матеріалів за діяльністю житомирської "Просвіти", висвітлено в публікації О. Малюти [2]. Наукове дослідження А. Сініцького дозволяє з'ясувати внутрішню політику російського самодержавства, спрямовану на подолання українського руху [3]. Дослідниця О. Бардаш проаналізувала репресивну політику царату в Україні, зокрема її вплив на культурно-просвітницький рух [4]. У науковій роботі Б. Бернадського висвітлюється суспільно-політичне життя краю в період Першої світової війни [5]. Публікації тогочасної української періодики становлять значний інтерес як для дослідження національного руху українців, так і для вивчення антиукраїнської позиції царської влади. Зокрема, газета "Рада" містить повідомлення про різноманітні перепони, які чинила губернська влада та місцеві шовіністично-чорносотенні кола, спрямовані на унеможливлення реалізації заходів товариства "Просвіта" в Житомирі.

Важливе значення для дослідження реакційної політики самодержавства мають документи й матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАК України), що висвітлюють боротьбу органів влади з українським національним рухом [6–18]. У них зберігаються рапорти, листування, періодичні звіти, аналітичні огляди департаменту поліції про діяльність регіональних українських організацій, партій, чільних діячів національного руху в досліджуваній період. Документи цих фондів переконливо розкривають зміст внутрішньої політики російського царизму, його ставлення до українського руху. Матеріали жандармсько-поліцейських органів містять в основному достовірний матеріал із національного відродження Волині, проте вимагають до себе критичного ставлення, зважаючи на постійне прагнення владних імперських структур дискредитувати український національний рух.

Метою статті є спроба розкрити політику російського самодержавства, спрямовану на подолання українського руху на Волині на початку ХХ ст. Аналіз антиукраїнських репресивних заходів царської влади в губернії дозволить з'ясувати міру їхнього впливу на розвиток українського руху. Це допоможе встановити чітку картину стану розвитку українського руху в краю напередодні 1917 р.

Зростання національно-визвольної боротьби українців російськими монархістами сприймалося як загроза самодержавного ладу. Наприкінці ХІХ – ХХ ст. царська влада в Україні, зокрема на Волині, проводить антиукраїнську міграційну переселенську, економічну та культурну політику [4, с. 11]. Царизм переслідував мету повної асиміляції українців шляхом мовно-культурної русифікації українського народу. Апологети російського царизму стверджували, що Волинь – це край, який у минулому "зазнав на собі, шляхом багатовікового досвіду, усіх гірких наслідків окремішнього обласного життя" [19, с. 303], невід'ємна частина Російської імперії. Уже на початку ХХ століття Волинь була опорним регіоном поширення діяльності москофілів у всьому Південно-Західному краю [1, с. 17]. За допомогою шовіністично чорносотенних організацій, органів влади реалізовувалася державна політика царизму та правих

сил на поборення українського руху й унеможливлення діяльності української інтелігенції, спрямованої на підняття національної свідомості.

На початку ХХ ст. губернська влада ініціює низку антидемократичних заходів, спрямованих на обмеження доступу інформації, покликаної підняти національну свідомість українців. Наприклад, влада намагається перешкодити друкуванню публікацій, історичних оповідань про національно-визвольну боротьбу українців, які розцінювала як сприяння "поширенню національно свідомих статей про українську історію", а до видань, які їх опубліковували, застосовувала штрафні санкції [20, с. 63]. Посилення впливу РУП у регіоні напередодні революції 1905–1907 рр. змусило волинське губернське жандармське управління (далі – ВГЖУ) констатувати, що її діяльність набрала загрозливих масштабів [10, арк. 79]. Хоча самодержавство під тиском революції було змушене піти на деякі поступки, однак слід зауважити, що воно вважало український рух небезпечною політичною течією й розгортало різнобічну непримиренну боротьбу з ним. Уже після розгрому революції, жандармерією було ліквідовано низку осередків соціал-демократичної "Спілки" в губернії. Згодом проведено арешти членів волинської організації УСДРП [9, арк. 1].

Губернська влада, ВГЖУ вважали, що цих заходів було достатньо, аби позбавити український рух можливості розвиватися у краю. Проте від 1907 р. на Волині спостерігається розгортання культурно-просвітницького руху, активізується діяльність української інтелігенції спрямованої на підвищення рівня національної свідомості українців краю. У 1907 р. засновується товариство "Просвіта" в Житомирі, що згуртувало у своїх лавах відомих діячів українського руху.

Влада намагалася різнобічно перешкоджати діям просвітян, поглибити й розширити сферу своєї праці. Наприклад, ще в 1908 р. у Житомирі вийшла збірка поезій для учнів "К Солнцу", до якої місцеві українські письменники подали свої вірші, проте головний редактор їх відхилив, мотивуючи, що не володіє українською мовою, тому "прийдеться друкувати і польські, і єврейські [21, 4 лютого.] На запит просвітян відкрити в Житомирі українську книгарню губернатор зволікав із задоволенням вимог українців [22, 13 серпня]. Таку ж позицію губернатор зайняв у травні 1911 р. щодо наміру В. Масюкевича видавати в Житомирі часопис "Струмок" – спеціальний український просвітній журнал. Як повідомляла "Рада", дозволу не було надано й не вказані були мотиви такого рішення [22, 27 вересня]. Власне, вороже ставлення волинського губернатора до української преси виходило з політики царського режиму, який за допомогою численних заходів намагався блокувати її появу, чудово розуміючи вагоме значення преси для національного руху [23, с. 46].

Післяреволюційний період характеризується потужною антиукраїнською кампанією, яку розгорнули чорносотенні організації. Шовіністична "Жизнь Волини" в майже щоденних українофобських статтях намагалася дискредитувати діяльність "Просвіти" [22, 9 лютого]. Дописами на шпальтах шовіністичної "Жизни Волини" чорносотенці намагалися впливати на свідомість житомирян, а також чинити тиск на губернську владу. 5 лютого 1911 р. друкований орган волинських чорносотенців опублікував допис провокаційного змісту. У ньому зазначалося, що Австрія готується до війни і австро-угорське військове керівництво впевнене, що в разі військового конфлікту одночасно зі вступом австрійської армії на терени Волині та Поділля вибухне українське повстання. На думку чорносотенців, підготовка останнього йде досить детально при абсолютній бездіяльності російської влади [24, 5 лютого]. Публікації такого характеру викликали відповідний антиукраїнський резонанс з боку губернської адміністрації.

Волинське губернське жандармське управління активно збирало компрометуючі матеріали на житомирську "Просвіту". Жандарми не пропускали можливості знайти "крамолу" на національну організацію й "політично неблагонадійних осіб" [2, с. 80]. 26 квітня 1908 р. помічник начальника Волинського губернського жандармського управління наказав унтер-офіцеру жандармського пункту в Овручі надати відомості, чи існує у Волинській губернії українське товариство "Просвіта" і чи дійсно воно переслідує "виключно культурні цілі", та повідомити про політичне спрямування цього товариства [18, арк. 60]. 31 грудня 1908 р. Волинське губернське правління повідомило ВГЖУ, що серед товариств, зареєстрованих у Волинській губернії, є "Просвіта", яка поставила собі за мету розвивати культуру та освіченість українського народу рідною йому мовою [15, арк. 806 зв.]. У червні 1910 р. начальник ВГЖУ надіслав запит до Південно-Західного охоронного відділення з приводу закриття київської "Просвіти". Ця інформація була потрібна для проведення аналізу діяльності житомирської "Просвіти", яка, за висловом начальника, "викликає підозру своєю діяльністю" [6, арк. 38].

Одним із засобів послаблення українського, одночасно й польського рухів, царизмом розглядалося поширення земств на Правобережній Україні. Однак поляки розгорнули боротьбу за вплив у земствах, за збільшення кількості своїх представників серед службовців [25, с. 110]. За

свідченням жандармів, польський контингент волинського земства був чималим, демократично налаштованим і таким, що сприяв залученню до служби в губернському земстві як місцевих діячів, так і діячів з інших українських губерній [13, арк. 155]. Серед них була значна кількість українців, які керували окремими справами земства [26, с. 7] і які активно сприяли розвитку кооперативної справи, причому з виразним українським спрямуванням. Кооперативний рух був одним із факторів розвитку українського руху. Після революційних подій, за обставин обмеження політичної діяльності, українська інтелігенція активно залучається до кооперативного руху [29, с. 63].

Відомий речник російського націоналізму в Україні С. Щоголев, аналізуючи політичну трансформацію Волинського земства, зазначав: "Волинская губернская дореформенная управа в первые 6 лет своего существования (1904–1910) не пользовалась вниманием украинской прессы; это вполне понятно: лишь в последние годы своей жизни управа стала издавать легкий украинофильский душок" [27, с. 411]. Не дивно, що запопадливий цензор українських видань не хотів помічати зростаючих масштабів українського характеру діяльності земств. Проте виразне спрямування земств у бік українського руху не заперечити. Це фіксують, зокрема, спогади Б. Лаврівського про українізацію земського персоналу на місцях [26, с. 8], про вживання української мови службовцями земств Волині свідчить і В. Липинський [28, с. 353].

Досить дієвими були заходи Д. Марковича щодо поширення української кооперації. Він заснував у с. Михалківці Острозького повіту в 1911 р. "Центрального Союзу установ дрібного кредиту Волинської губернії" і навчав кооперації населення краю, одночасно надаючи їй українського характеру. Російські шовіністи негативно сприймали діяльність учасників українського кооперативного руху. Зокрема, відомий цензор С. Щоголев зазначив: "близкое соприкосновение ... г. Марковича с кооперативами Вольны не может представляться желательным, ибо оно равнозначает с пропагандой идей украинской партии и с борьбой против русской культуры" [27, с. 300].

Шовіністично-чорносотенні сили намагалися створити свою систему кооперативів і надати їй діяльності характеру потужної протидії українським та польським кооперативним впливам [30, с. 135]. 30 жовтня 1911 р. начальник ВГЖУ в повідомленні до губернатора зауважив, що введення в губернії виборного земства значно посилює позиції українського руху. Земства сприяли посиленню контактів учасників руху з масами, зростанню його лав [14, арк. 155 зв.].

Важливою складовою українського руху був процес національного відродження в православній церкві. У цій сфері його розвиток наражався на значні труднощі – супротив чорносотенного духівництва, шовіністичних організацій, вплив губернської влади, які вважали православну церкву в краю як засіб самодержавного механізму управління та ідеологічного впливу на українських віруючих [31, с. 334]. Очевидно, що наміри й спроби розгорнути національну діяльність викликало у вищезгаданих силах негативну реакцію й готовність до перешкоджання її реалізації.

Суттєвим деструктивним фактором боротьби з українським рухом на Волині була діяльність російської чорносотенної організації "Союза русского народа" та її патронів – архієпископа Житомирського і Волинського Атонія Храповицького та архімандрита Почаївської Лаври Віталія. З великою енергією Антоній залучає духовенство єпархії до чорносотенного "Союза русского народа". На початок 1907 р. у Волинській губернії діяло вже понад 1000 осередків "Союзу", 300 з яких очолювали священники [32, с. 120]. Центром чорносотенного руху на Волині стала Почаївська Лавра. Загальна кількість членів Почаївського відділення "Союзу" становила 104289 осіб, проте керівництво наводило інші дані – до 2 мільйонів осіб [33, с. 48].

У часи свого перебування на Волині архієпископ домогся призначення архімандритом Почаївської Лаври свого учня Віталія. Їх політика крайнього русифікаторства, за визначенням митрополита Іларіона (І. Огієнка), "не відповідала ані місцевим умовам, ані місцевій історичній традиції, ані духові часу" [34, с. 356]. Відтоді Почаївський монастир "зробився цитаделлю так званого чорносотенного руху, який, виставляючи своїм гаслом боротьбу з польським та жидівським елементами й укріплення самодержавія, був, по суті, проявом російського націоналізму, і з особливим завзяттям виступав проти "мазепинства", себто українства на сторінках видаваного монастирем "Почаївського Листка", – зазначав Дмитро Дорошенко [35, с. 138].

До кінця свого правління Волинською єпархією Антоній Храповицький залишився опозиціонером українського руху у всіх його проявах. З великими труднощами місцеві житомирські просвітяни діставали дозвіл на використання церковного хору на вечорах, улаштованих місцевою "Просвітою". Варто відзначити прихильне ставлення хору до номерів українською мовою, зокрема на вірші Т. Г. Шевченка. Не завжди вдавалося житомирським священникам відправляти панахиду по поету, оскільки вони побоювалися негативної реакції

архієпископа. Весь час керування житомирською кафедрою А. Храповицький забороняв ушановувати Т.Г. Шевченка в церковних школах, а також здійснювати врочисті панахиди та читання про поета, який дістав від архієпископа оцінку "відкритого хулителя церкви, учителя розпусти, розлюченого ворога самодержавства і ярого прихильника сепаратизму" [36, 25 лютого]. Слід водночас зауважити, що відзначенню в 1914 р. 100-річчя Т. Шевченка в Житомирі протидіяли місцеві чорносотенці, які заздалегідь приготувалися до можливих українофільських акцій з нагоди ювілею і зробили все можливе для зриву планів української інтелігенції.

Підтримка навчання вихідців із Галичини А. Храповицьким використовувалася для пропагування чорносотенних ідей у духовних навчальних закладах Волині. У 1909 р. у Волинській духовній семінарії за санкціонуванням Антонія був заснований "патріотичний гурток" як молодіжний осередок "Союза русского народа". Саме в такий спосіб чорносотенці намагалися готувати кадри православних священників у дусі діяльності "Союзу" як для Галичини, так і для Волинської землі. Створенням такого гуртка вищими сановниками Волинської єпархії переслідувалася ще одна мета – придушити "українофільство" в семінарії.

Пошук чорносотенцями методів впливу на українців Волині призвів до того, що "Союз русского народа" став ініціатором увіковічення пам'яті українського козацтва, а саме подій 1651 р. під Берестечком. У такий спосіб переслідувалася мета поширити вплив чорносотенців і зробити українське населення противагою польському та єврейському суспільно-політичним рухам. "Союз" прагнув контролювати та використовувати національні почуття українців у своїх великоімперських інтересах.

Отже, наведений вище матеріал дає підстави вважати, що в перше десятиріччя ХХ ст. репресивна політика царизму характеризувалася непослідовністю, несистематичністю, шуканням способів поборення українського руху [3, с. 173-174]. Початок масштабної антиукраїнської кампанії, посилення репресій спостерігається після появи циркуляру голови Ради Міністрів П.А. Столипіна від 20 січня 1910 р. [11, арк. 22-22 зв.] із чіткою вказівкою на розгортання переслідування діяльності українських організацій, діячів національного руху.

Після революції ВГЖУ вважало, що стримує зростання українського руху в губернії. При цьому головна увага приділялася діяльності осередків РУП-УСДРП. Проте недостатньо розгалужена мережа їх осередків (порівняно з регіоном Наддніпрянської та Слобідської України) та інші об'єктивні чинники не дали можливості цим партіям суттєво посилити свій вплив на суспільно-політичне життя в губернії. Тому цей фактор вплинув на позицію царської адміністрації в краї, тому ВГЖУ та губернська влада приділяли менше уваги до національно-культурного відродження українців Волині.

Системне переслідування українського руху на Волині починається в 1910-1911 рр. У цей же час жандармами ведеться робота над накопиченням інформації про його рівень та якість розвитку в краї. 1911 р. начальник губерньського жандармського управління з приводу стану українського руху на Волині зазначав таке: "Из донесений моих Помощников усматривается полное отсутствие агитации "Украинофилов" в губернии. К сожалению, это не так и только показывает неосведомленность нашу. Украинифилы широкой сетью разбросаны по Волини и едва ли не представляют самую опасную партию в смысле противодействия общегосударственной идеи национализации. Несомненно осведомленность о партийных движениях основывается на данных агентуры, но общее освещение положения и многие полезные указания можно получить приближением с общественными деятелями, заслужившими доверия по-своему положению и взглядами. Ставлю необходимость требовать Г.г. моим Помощникам близко сойтись с таким лицами, как предводители дворянства, исправник, земские деятели, русские помещики и т.д. Это необходимо, особенно теперь при введении земства и перед выборами в Государственную Думу" [13, арк. 61-61 зв.].

Унаслідок цієї вказівки розгорнулася масштабна антиукраїнська кампанія царської влади щодо національного руху українців Волині. 30 жовтня 1911 р. начальник ВГЖУ звітував Волинському губернатору відповідно до запиту останнього від 8 січня. Повідомлення інформує про суб'єктів національного руху на Волині та їх діяльність. Жандарми вважали, що основна потуга українського руху на Волині має своїми витоками Австрію, яка планує перетворити цей край на театр військових дій у майбутній війні. Як констатував начальник ВГЖУ, введення в губернії виборного земства значно посилює засоби впливу українців. Діяльність земства розглядалась як діяльність політично неблагонадійної інституції, де зосередилися українські та польські демократи.

Основну увагу в звіті приділено діяльності житомирської "Просвіти". Грунтуючись на положеннях вищезазначеного циркуляру голови Ради Міністрів П. А. Столипіна щодо припинення роботи всіх "інородніх" організацій, культурно-просвітне товариство було

кваліфіковане жандармами як організація, що об'єднала всіх житомирських українофілів та давала змогу легальними методами сприяти розвитку українського руху.

Таким чином, жандармерією було зроблено спробу аналізу стану українського руху на кінець 1911 р., який засвідчив значний його розвиток. Це спонукало владу й далі збирати компрометуючий матеріал про діячів національного руху на Волині. Позиція уряду щодо українців, як відомо, активно підтримувалася волинськими чорносотенними колами на сторінках своєї шовіністичної газети "Жизнь Волини".

На початку 1912 р. начальник ВГЖУ констатував посилення впливу УСДРП на український рух на Волині. Уведення виборного земства за підтримки польських суспільно-політичних сил сприяло поширенню українського впливу в губернії. Начальник ВГЖУ наголошував, що вплив "СРН" у губернії послаблювався, натомість реалізація ідей УСДРП є близькою до здійснення [13, арк. 204-208].

21 січня 1912 р. жандармерією було проведено 23 обшуки серед діячів українського руху в Житомирі. Того ж дня проти них було порушено кримінальну справу. Унаслідок обшуку було зібрано значну кількість матеріалу, який дозволив, на думку жандармів, звинуватити підозрюваних осіб у шкідливій для російської держави українофільській діяльності [7, арк. 2]. Так, наприклад, у відомого діяча українського руху в краї, просвітянина, етнографа В. Кравченка 18 лютого 1912 р. жандарми провели обшук. Знайдені наукові матеріали, особиста кореспонденція (де, зокрема, було листування з діячами українського руху), як зазначав В. Кравченко, були підґрунтям для націоналістів, щоб звинуватити в "українофільстві" [37, с. 87].

В. Кравченко заручився підтримкою академіка О. Шахматова, який цінував його наукову працю. Впливовий учений доклав зусиль, щоб урятувати його від кари. Проте губернська влада, продовжуючи розслідувати справу не на користь В. Кравченка, виходячи з імперських догматів, зробила висновки його діяльності: "Ярко выраженное украинофильство этого чиновника особенно представляется вредным на Волини, населенной малороссами, среди которых пропаганда сепаратизма в устах правительственного лица имеет особенную цену и может произвести впечатление на неустойчивую массу сельского населения" [12, арк. 1-1 зв.]. Далі, за словами Волинської губернської адміністрації "характеристика Кравченко ... сводится к одному знаменателю – сепаратист, украинофил, враждебен русской государственности и на окраине России, населенной разноплеменным составом – положительно не терпимый" [12, арк. 11].

Влада констатувала, що перебування В. Кравченка на Волині, обіймання ним урядових посад, а також клопотання за нього відомих людей є підставою для схвалення його діяльності. Після закінчення ведення справи його висилають за межі краю до м. Ковров Володимирської губернії.

Вінцем антиукраїнської кампанії російської влади на Волині стала ліквідація товариства "Просвіта" в Житомирі та адміністративні покарання чільних діячів національного відродження. Антиукраїнська позиція губернської влади, яка знаходила підтримку шовіністичних кіл Житомира, фатально позначилася на місцевій "Просвіті". Її звинуватили в приховуванні "крамолі" – україномовної літератури переважно з історії, політики, белетристики (серед книжок були й власні праці просвітян), а також у зв'язках із галицькими представниками національного руху, що розцінювалося жандармами як шпигунство. На підставі повідомлення Волинського губернського жандармського управління, у якому діяльність "Просвіти" визначалась як опозиційна, що "на легальному ґрунті підтримує розвиток сепаратизму національної окремішності ... дає забезпечене місце для легальних та нелегальних (наприклад, бібліотечна комісія) ... зібрань" [14, арк. 69], Волинською губернською адміністрацією 28 квітня 1912 р. українське товариство "Просвіта" у Житомирі було ліквідовано.

22 травня просвітяни зібралися з метою востаннє спробувати відновити діяльність товариства, надіславши послання до Сенату з проханням скасувати постанову про закриття [38, арк. 6]. Проте ці заходи не дали очікуваного результату. 31 травня 1912 р. відбулися ліквідаційні збори житомирської "Просвіти". Звинувачення на адресу "Просвіти" та українського руху в "мазепенстві" викликали протести не тільки представників української, а й російської інтелігенції. Зокрема, проф. Ф. Корш вважав, що діяльність українських культурно-просвітницьких товариств є необхідною та корисною, бо допомагає українському народу розвинути почуття національної гідності [39, с. 5].

Після завершення розгляду справи (10 липня 1912 р.) ВГЖУ надало губернатору висновки в цій справі. Констатувалося, що провідником сепаратистських ідей спочатку було товариство "Просвіта" в Житомирі, потім губернська земська управа. У діяльності Волинського губернського земства жандарми виявили протекцію українського руху [14, арк. 155]. У результаті масштабного жандармського обшуку, проведеного в лютому 1912 р. у діячів українського руху,

виявлено, що переважна більшість осіб була службовцями земства [14, арк. 1-2]. За наслідками обшуку жандарми констатували, що "українських рух завдяки залученню губерніяльною земською управою, неблагонадійного елементу з інших губерній, розповсюдився по всій губернії [14, арк. 161]". Окрім того констатувалось досить активне залучення учасників національного руху до кооперативної справи.

Управа сприяла швидкому розповсюдженню українофільських ідей, у чому взяла активну участь УСДРП. Водночас було встановлено тісні взаємозв'язки з Галичиною. Налагодження відповідних контактів обумовлювало поширення на Волині української нелегальної літератури різного характеру – як політичної, так і художньої, а також сільськогосподарської (легальної, але українською мовою) [14, арк. 210 зв.-212].

Жандармське управління підготувало подання щодо закриття житомирської "Просвіти", заарештувало багатьох чільних діячів національного руху на Волині. Останні були притягнуті до судової відповідальності, а найбільш ініціативних із них (службовців земства, семінаристів, працівників інших установ) в адміністративному порядку вислано за межі губернії. Слідчими було зафіксовано ліквідацію небезпечної тенденції проявів українофільства на Волині, про що повідомили губернатору.

У цілому характер документів ВГЖУ свідчить про очевидну спрощеність в оцінюванні розвитку українського руху та результатів діяльності національної інтелігенції в цій сфері. Мотивом такої позиції жандармів була спроба реабілітуватися перед новою губернською владою, так і відділенням Міністерства внутрішніх справ Південно-Західного краю. Як було зазначено вище, ВГЖУ не мало комплексної стратегії для подолання українських сил у губернії. Зрештою, ця позиція була привабливою для відомих діячів українства. Вони, унаслідок адміністративних переслідувань, мусили залишити ті регіони, у яких активно працювали в національному русі (головним чином – Лівобережну Україну). Це й стало однією зі спонук їх приходу на Волинь, що додало ефективності в розвитку українського руху в краю.

Після закриття "Просвіти" жандарми продовжували далі стежити за її членами – "вредными элементами, которых желательно удалить од общественной деятельности" [14, арк. 124 зв.]. У 1913 р. жандармами зібрано нові дані про українське життя Волинської губернії. Відповідно до цього 26 березня 1914 р. у повідомленні до начальника ВГЖУ місцевими підрозділами зазначається, що діяльність українських клубів, товариств, кооперативів "отруюють" російську національну свідомість у краї. Це була ще одна вказівка зібрати відомості щодо українського руху в губернії та визначити характер його проявів [16, арк. 72]. Після завершення ліквідаційної кампанії російської влади на Волині щодо українського руху жандарми в повідомленні від 5 грудня 1914 р. доповідали: "В г. Житомире нет организации мазепинцев, а есть сочувствующие этому движению, которые в виду настоящих условий никакой деятельности не проявляют" [16, арк. 198 зв.].

На основі матеріалів слідчої справи жандармерія констатувала вплив ідей УСДРП на діячів українського руху: "пропаганда эта, естественно в силу принятой тактики УСДРП, была только подготовительной, то есть использовала все легальные возможности, принимая участие в таких товариществах как Просвита, в агрономической помощи крестьянству на счет земства, в кооперативных учреждениях на счет государственной казны, в воспитании юношества, наконец в издании и распространении легальной и тенденциозно популярной литературы" [14, арк. 211]. За визначенням жандармів, переважна більшість діячів українського руху на Волині належали до УСДРП [14, арк. 67] і були в тісному контакті з полтавською організацією зазначеної партії, що свідчить про тісний зв'язок між діячами українського руху різних регіонів.

Суттєвим фактором боротьби з українським рухом у губернії та нівелювання його здобутків були російські великодержавницькі політичні течії та організації. Для них, як і для жандармерії, основним критерієм звинувачення українства була так звана сепаратистська діяльність із підозрою в шпигунстві на користь Австро-Угорської імперії. Вони ж і дали українському руху визначення – "мазепинський", що на їх думку, означало політичний сепаратизм [39, с. 8-9]. Ліквідувавши Житомирську "Просвіту" і домігшись адміністративних заслань низки учасників національного відродження за межі губернії, проурядові сили створювали перепону, що суттєво гальмувало розвиток українського руху на Волині.

Відповідні процеси подолання українських впливів спостерігаються у сфері православної церкви на Волині. Так, у вересні 1910 р. ними було ліквідовано таємний учнівський український гурток у волинській духовній семінарії. Вересневі події в семінарії набули широкого розголосу за межами Волині та вплинули на інші церковні навчальні заклади, спричинивши "заколоти", як зазначалося в українській пресі [40, 25 вересня]. Начальник ВГЖУ в повідомленні в грудні 1911 р. до волинського губернатора зауважував, що "в семінарії завжди жила хохломанія, а деякі вчителі

звертають на себе увагу крайнім українофільством" [13, 199 зв.]. З 1912 р. жандарми доклали максимум зусиль у боротьбі з українським рухом на Волині. У належності до УСДРП та зберіганні українських газет і книг жандармами було запідозрено 8 учнів 4-х, 3-х, 2-х класів семінарії, які, до того ж, мали конспіративну квартиру для проведення своїх зібрань [8, арк. 219 зв.].

Достеменно невідомо про випадки жорстокого покарання за прихильність до українського руху осіб духовного сану. У повідомленні начальника Волинського губернського жандармського управління до департаменту поліції від 23 травня 1916 р. про український рух було відзначено, що він "до війни наиболее активно отличалось среди учащихся в православной Духовной Семинарии, где оно поддерживалось некоторыми преподавателями Семинарии: Петром Никандровичем Абрамовичем, Михаилом Петровичем Гайдаем и Николаем Ивановичем Маньковским..." [17, арк. 54].

Таким чином, у передвоєнний період репресивна політика царату була спрямована на подолання українського національного руху, його різноманітних форм прояву в регіоні. Жорсткий характер політики царизму, відсутність демократичних прав і свобод, вільної преси, тотальний наступ на український рух стримували соціальну активність українців, перешкоджали підняття рівня національної та політичної свідомості, об'єднання українців навколо ідеї національно-культурного відродження [4, с. 12]. Після запровадження воєнного стану поліцейсько-жандармський контроль набув ще більш жорсткого характеру [5, с. 61].

Отже, репресивна політика царизму на Волині була спрямована на подолання національного руху й забезпечення сприятливих суспільно-політичних умов русифікаційному курсу самодержавства. Усебічна підтримка діяльності шовіністично-чорносотенних організацій, цілеспрямоване проведення губернською владою антиукраїнської національної політики стали суттєвою перепорою розвитку українського руху, позбавленням українців можливості повною мірою залучитися до процесів національного відродження. Зрештою, ставлення російського самодержавства до національного відродження на Волині цілком уписується в контекст заперечення українства, цілеспрямованого проведення курсу пропаганди й зміцнення національно-політичного, культурного домінування аж до повної асиміляції українського населення. Напередодні 1917 р. унаслідок реакції та здійснення репресивної антиукраїнської кампанії жорсткий контроль влади над суспільно-політичними процесами в краї часів війни значно загальмувало розвиток українського руху. Однак від Лютневої революції національний рух українців на Волині вибухнув нестримним прагненням до боротьби за власну державність.

Список використаних джерел та літератури

1. Каліщук О. М. Рівень національної свідомості на Волині та Галичині на початку ХХ ст. / О. М. Каліщук // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – 2001. – №10 : Серія : Історичні науки. – С. 14-19.
2. Малюта О. Жандармські документи як історичне джерело до вивчення діяльності житомирської "Просвіти" в 1908–1915 рр. / О. Малюта // Житомирщина на зламі тисячоліть / [ред. М. Костриця]. – Ж. : М.А.К., 2000. – С. 79-81.
3. Сініцький А. Ц. Антиукраїнська політика російського самодержавства (1900–1914): Дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Сініцький Андрій Цезарович. – Київ, 1997. – 207 с.
4. Бардаш О. Д. Російське самодержавство та суспільно-культурне життя в Україні на початку ХХ століття (1900–1917 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 "Історія України" / О. Д. Бардаш. – К., 2007. – 20 с.
5. Бернадський Б. В. Волинь у роки Першої світової війни: дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Бернадський Богдан Васильович. – Луцьк, 1999. – 190 с.
6. ЦДІАК України. – Ф. 275, оп. 1, спр. 1889, 40 арк.
7. ЦДІАК України. – Ф. 276, оп. 1, спр. 413, 56 арк.
8. ЦДІАК України. – Ф. 276, оп. 1, спр. 418, 220 арк.
9. ЦДІАК України. – Ф. 317, оп. 1, спр. 4828, 8 арк.
10. ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 856, спр. 202, 130 арк.
11. ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 860, спр. 256, 22 арк.
12. ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 862, спр. 219, 34 арк.
13. ЦДІАК України. – Ф. 1335, оп. 1, спр. 1346, 200 арк.
14. ЦДІАК України. – Ф. 1335, оп. 1, спр. 1461, 274 арк.
15. ЦДІАК України. – Ф. 1335, оп. 1, спр. 974, 840 арк.
16. ЦДІАК України. – Ф. 1335, оп. 3, спр. 124, 198 арк.
17. ЦДІАК України. – Ф. 1335, оп. 3, спр. 172, 85 арк.
18. ЦДІАК України. – Ф. 1599, оп. 1, спр. 355, н/п.

19. Батюшков П. М. Волинь. Історичні долі південно-західного краю / Помпей Миколайович Батюшков / [пер. з рос. М.А. Миколаєнко; післямова В. С. Мороз]. – Д. : Січ, 2004. – 424 с.
20. Мороз В. В. Культурне життя Волині на сторінках губернських періодичних видань другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / В. В. Мороз // Звягель – Новоград-Волинський: від сивої давнини до сьогодення: матеріали Міжнародної наук-краєзн. конф., присвяченої 750-річчю від першої літописної згадки про місто, (Новоград-Волинський, 3-6 липня 2007 р.). / [ред. М. Костриця]. – Т.1. – Житомир: М.А.К., 2007. – С. 60-68. – (Наук. зб. "Велика Волинь"; вип. 36).
21. Рада. – 1909.
22. Рада. – 1911.
23. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Богдан Кравченко. – К., Основи, 1997. – 423 с.
24. Жизнь Волини. – 1911.
25. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті: [монографія] / Олег Ярославович Калакура. – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2007. – 508 с.
26. Лаврівський Б. Житомир перед першою світовою війною / Б. Лаврівський // Волинь. – Нью-Йорк, 1951. – Ч. 1. – С. 6-8.
27. Щоголев С. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма / С. Щоголев. – К., 1912. – 588 с.
28. Листування В. Липинського / [редактори Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін.]. – Т. 1. – К. : Смолоскип, 2003. – 960 с.
29. Верстюк В. Україна-Росія: виборювання ідентичностей // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Зб. наук. праць: в 2 т. / С.В. Кульчицький, В.Ф. Верстюк, В.М. Даниленко та ін.; В.А. Смолій (відп. ред.): НАН України. Інститут історії України. – К. – Т.1. – 2004. – С. 19-67.
30. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа. – К: Критика, 1998. – 333 с.
31. Історія релігій в Україні: у 10-ти т. // [голова редкол.: А. Колодний]. – К : Український Центр духовної культури, 1996–1999. – Т. 3: Православ'я в Україні / [за ред. А. Колодного, В. Климова]. – 1999. – 560 с.
32. Жилук С. І. Російська православна церква на Волині (1793–1917) / Сергій Іванович Жилук. – Ж. : Журфонд. – Клич, 1996. – 174 с.
33. Омелянчук І. В. Черносотенное движение на Украине в 1904–1914 гг.: Дис... канд. ист. наук : 07.00.01 / Омелянчук Игорь Владимирович. – К., 1997. – 195 с.
34. Іларіон М. Почаївська Лавра: церковно-історична монографія / М. Іларіон. – Вінніпег: Волинь, 1961. – 398 с.
35. Дорошенко Д. Мої спомини про довге-минуле, 1901–1914 роки / Дмитро Дорошенко. – Вінніпег, 1949. – 167 с.
36. Известия Волинского губернского Земства. – 1914 г.
37. Костриця М. Ю. Народнознавець і "ворог народу" (В. Г. Кравченко) / М. Ю. Костриця, Г. П. Мокрицький // Репресоване краєзнавство 20–30 рр. – К. : Рідний край, 1991. – С. 84-93.
38. ДАЖО. – Ф. 560, оп. 2, спр. 2, 13 арк.
39. Рада. – 1910.
40. Корш Ф. Об украинском национальном возрождении. (ответ на анкету "Укр. жизни") / Ф. Корш. – Б.м. – 1913. – 11 с.

SUMMARY

The article is devoted to opposition of Russian tsarizm and to development of national motion of Ukrainians in Volyn. Repressive character of policy of tsaratu is exposed in activity of Ukrainian organizations and to the representatives of national motion. An antiukrainian company is considered, initiating the organs of power in an edge. Influence of the Russian circles of chauvinism is shown on position of power in relation to the Ukrainian question.

Key words: Volyn, national motion, tsarizm , repressions.

АННОТАЦІЯ

Стаття посвящена протистоянню руського царизма розвитку національного руху українців Волині. Раскрит репресивний характер політики царизма относительно деятельности українських організацій, к представителям національного руху.

Рассмотрена антиукраинская компания, вызванная органами власти в крае. Показано влияние русских шовинистических кругов на позицию власти относительно украинского вопроса.

Ключевые слова: *Волынь, национальное движение, антиукраинский характер, царизм, репрессии, русификация.*